

Н.М.Юсова*

**«У СВІТЛІ СТАЛІНСЬКИХ ТВОРІВ ІЗ ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА»:
АКТУАЛІЗАЦІЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СРСР
НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.****

У статті йдеться про черговий етап актуалізації етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр., який започаткували твори Й.Сталіна з питань мовознавства, написані у зв'язку з лінгвістичною дискусією з приводу теорії академіка М.Марра. Ці праці, зокрема, легітимізували в радянській етногенетиці положення стосовно виникнення народностей у рабовласницьку й феодальну епохи.

В умовах одержавлення гуманітарної науки за тоталітарного ладу будь-які її теорії й концепції обов'язково були пов'язані з пануючою ідеологією, а іноді навіть впливали на розвиток та впровадження важливих концептів останньої. При формуванні деяких наукових конструкцій вирішальне слово для гуманітаристики мали постулати Й.Сталіна, що було пов'язано зі значенням і місцем вождя у тоталітарній системі радянського взірця. Культ його особистості склався в СРСР упродовж тривалого часу й підносився на новий щабель з кожною новою «перемогою» радянських людей на різних «фронтах». Різноманітні звершення і досягнення народів радянської імперії з кожним разом все більш і більш видавалися як результат «мудрого» керівництва «кормача радянського народу». Культ Й.Сталіна досяг апогею, як відомо, у повоєнний період, оскільки всі вирішальні звитяги над вермахтом були приписані генералісімусу і у свідомості радянських людей вікторія у цій страшній війні пов'язувалася передусім з особистістю вождя. Один із провідних чиновників відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Д.Шепілов декларував у великій пропагандистській статті, що була опублікована у газеті «Правда» (11 серпня 1947 р.) і відповідала інструкціям, складеним в агітпропі, таке: «ім'я великого Сталіна» є символом «богатырської могутності народу, його перемог, його слави, його нових творчих планів»¹.

Виходячи з міркувань подальшого закріплення свого іміджу – реноме нібито всезнаючої і всюди присутньої «надлюдини» Й.Сталін намагався максимально охопити різні ділянки життєдіяльності, зокрема, висловити «останнє слово» теоретика марксизму в різних галузях науки. Будь-які міркування «живого бога» (як усні, так і письмові) набували сакрального статусу, а нові його теоретичні праці поповнювали «золотий фонд» марксизму (нехай і звільгаризованого), який, своєю чергою, був «священною короною» більшовиків. Праці Й.Сталіна, відтак, набували доктринального значення, а їх головні положення директивно впроваджувалися, як методологічні вказівки, до гуманітарних галузей науки.

Ще в довоєнні часи почав закріплюватися статус вождя як головного марксистського авторитета в царині теорії «нації», а в кінці 1940-х рр. цей статус набув остаточного закріплення. Із національними питаннями були пов'язані й нові міркування Й.Сталіна, висловлені ним під час так званої лінгвістичної дискусії літа 1950 р. з приводу теорії М.Марра. Дані міркування стосувалися водночас і питань утворення народів і народностей, тобто – питань етногенезу, а не націогенезу². Відтак, постулати вождя надали поштовх новій актуалізації етно-

* Юсова Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

** Збір частини матеріалу здійснено як реалізація гранту Американської ради наукових товариств (ACLS).

генетичних³ досліджень і визначили шляхи теоретичної перебудови етногенетики, що проводилася у зв'язку з викоріненням із цієї дисципліни марристських конструкцій. Варто зауважити: на нашу думку, сталінська націологічна теорія була на межі «територій» науки та ідеології, оскільки дану теорію слід розглядати і як наукові фундовані тези, і як ідеологічні постулати (такими вони неблаганно ставали в ситуації культу особи Й.Сталіна).

У сталінський період етногенічна⁴ проблематика кілька разів набувала посиленої актуальності (власне, етногенетичні дослідження не сходили з порядку денного роботи науковців-гуманітаріїв упродовж 15 років, тобто від кінця 1930-х до першої половини 1950-х рр.), але при цьому щоразу те чи інше вирішення методологічних і загальнотеоретичних питань не мало повного й логічного завершення, а також офіційної санкції на отримання науково й політично визнаного легітимного статусу марксистської теорії етногенезу. Попередні дослідження з цього питання показують необхідність більш поглиблено вивчення й з'ясування впливу Й.Сталіна на розвиток радянської етногенетики на початку 1950-х рр. і, зокрема, на процес легітимації концепції давньоруської народності. Предметом нашого дослідження є висвітлення значення постулатів Й.Сталіна в галузі націознавства для останньої спроби радянських науковців сталінської доби створити загальноприйнятну офіційну теорію етногенезу. Втім, це значення і всі основні проблеми перебудови етногенетики достатньо репрезентативно проявилися на першому етапі цієї ідеологічної кампанії (хронологічно – це літо 1950 р. – зима 1950–1951 рр.). Вказаними хронологічними рамками й обмежується дана стаття. Остання хронологічна межа пов'язана з проведенням ряду наукових конференцій і нарад, які підвели перші підсумки теоретичної перебудови етногенетики у зв'язку з упровадженням сталінських постулатів та разом накреслили подальші перспективи розвитку названої галузі.

Отже, перше завдання даної статті – це розгляд передумов, що призвели до фактичного відродження міждисциплінарного «пошуку етногенезу», подібного тому, який відбувався в кінці 1930-х – у першій половині 1940-х рр. Розгляд перших наслідків перебудови на етногенетичному «фронті» у «світлі сталінських творів із питань мовознавства», які виявилися, зокрема, у постановці питання стосовно поновлення комплексної співпраці радянських вчених – представників різних гуманітарних дисциплін, становить друге завдання нашої статті. Третє завдання полягає у з'ясуванні впливу постулатів Й.Сталіна на легітимацію так званої теорії «народності», зокрема – давньоруської.

Тема студії ще не була предметом спеціального вивчення, однак є кілька дотичних праць, які стосуються деяких нюансів упровадження сталінських постулатів із мовознавства до гуманітаристики, або де розкриваються окремі аспекти легітимації концепції давньоруської народності⁵. Для вирішення завдань нашої статті задіяні як опубліковані, так і не опубліковані джерела. Перші з них являють собою здебільшого матеріали різних академічних засідань, нарад, сесій, що проходили в 1950 р. – на початку 1951 р., і які надруковані на шпальтах фахових періодичних видань АН СРСР, а також опубліковані дослідження науковців. Архівні джерела – це матеріали, що відображають відповідні аспекти роботи академічних інститутів. У зв'язку з тим, що тема даної статті зовсім не розроблена в науковій літературі, автор намагалася якомога докладніше передавати зміст джерел, оскільки вони не є достатньою мірою відомі науковому загалу, задля чого довелось звернутися до методу репрезентативного цитування джерел або їх щільного переказу. Автор вважає, що узагальнення і висновки зроблені нею, є лише першою спробою інтерпретації фактографії цієї теми, а тому не претендують на вичерпність.

I

Перед тим, як безпосередньо приступити до висвітлення предмета нашого дослідження, коротко розглянемо попередні етапи історії радянської етнології. Фактичне започаткування етнологічних досліджень у СРСР дослідники відносять до періоду кінця 1930-х рр., насамперед, як реакцію на зовнішньополітичні виклики – пропаганду расових доктрин пангерманізму в нацистській інтерпретації. Водночас стимулом для студій у галузі походження народів стала робота над першими томами багатотомної колективної академічної праці «Історія СРСР» (каталізатором створення якої також були політичні причини)⁶. Головною методологічною основою (принаймні задекларованою) етнологічних досліджень слугувала т. зв. глотогонічна⁷ теорія академіка М.Марра, що видавалася за новітнє досягнення марксизму⁸. Власне, як зазначав на першій нараді з питань етнології (вересень 1938 р.) головуючий, історик-медієвіст О.Удальцов, «нове вчення про мову» М.Марра якраз і є «незамінним знаряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям»⁹. Практично всі провідні етнологіки у своїх дослідженнях цього періоду тією чи іншою мірою застосовували в методологічному плані основні постулати теорії М.Марра. Так, наприклад, концепція східнослов'янської етнології¹⁰ М.Артамонова – П.Третьякова, котра була побудована на узагальненні й інтерпретації археологічного матеріалу, у теоретичному аспекті спиралася на вчення М.Марра¹¹.

Варто коротко розглянути основні положення глотогонічної теорії, суть якої зводилася до того, що одні й ті ж самі мови можуть виникати за одних і тих самих умов соціально-економічного характеру¹². Походження будь-якої етнічної культури пов'язане з певними соціально-економічними стадіями розвитку культури в цілому¹³. Індоевропейські, тюркські, фінно-угорські та інші мови зринували з яфетичних мов при переході на нову глотогонічну стадію як наслідок створення нових господарсько-суспільних умов. Нові етноси з якісно новими культурами й мовами стрибкоподібно поставали також як продукт схрещень різних етносів та їхніх мов¹⁴. Національність М.Марр проголошував «перехідним ступенем розвитку людства», тим самим заперечуючи етнос як вічну категорію¹⁵. Водночас він вважав, що людству з ранньої історії властива класова структура саме в силу постійного групового змішання. Академік-лінгвіст категорично стверджував, що будь-яка мова є передусім класовою, тож яфетидологія (створена ним нова наука) «заперечує існування некласових мов»¹⁶. Однак, як слушно відзначає сучасний український мовознавець Ю.Мосенкіс, М.Марр називав класами будь-які соціальні групи¹⁷. Із цим пов'язувалася ідея вченого-мовознавця про певну тотожність понять «етнічний» і «соціальний», зокрема, він вважав, що «в багатьох давніх суспільствах різні верстви репрезентували різні етноси»¹⁸.

Оскільки радянські етнологіки не були (і не могли бути!) комплексними спеціалістами, будучи фахівцями в якійсь певній галузі гуманітаристики (мовознавство, історія, археологія, етнологія тощо), то поставало питання щодо організації міждисциплінарних досліджень як необхідної умови подальшого розвитку етнології. Вже тоді, наприкінці 1930-х рр., розпочався «колективний пошук етнології» (як іронічно висловлювався, щоправда, з приводу подій початку 1950-х рр. американо-російський дослідник Ю.Сльозкін). Керуючись міркуваннями комплексного вирішення етнологічних питань та з метою координації зусиль науковців у 1938 р. була організована міждисциплінарна комісія з проблем етнології при Відділенні історії й філософії АН СРСР (далі – ВІФ)¹⁹. Як до війни (1941 р.), так і під час неї декілька разів відбувалися окремі сесії цієї комісії, утім етнологічна проблематика, як правило, обговорювалася також і на сесіях ВІФ²⁰. На одній із сесій комісії з проблем етнології (серпень 1942 р.) її голова О.Удальцов у методологічній доповіді запропонував теоретичні основи

нової галузі науки²¹. Спроби виробити загальну теорію етногенетики вживали й інші науковці (для прикладу, С.Юшков²²). Уже тоді в деяких працях акцент у методології етногенетичних досліджень робився на положеннях «класиків» марксизму, почесне місце серед яких посідав Й.Сталін²³. Проте й на кінець 1940-х рр. фахівці констатували, що етногенетична теорія в радянській науці має значні прогалини й не є, власне кажучи, розробленою²⁴.

Вивчення етногенічної проблематики (особливо в галузі походження східних слов'ян і російського народу) тривало протягом 1940-х рр.²⁵, а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ²⁶. Варто зауважити, що таке теоретичне питання, як уживання етнокатегорії «народність» стосовно більш ранніх періодів етногенезу практично не стало предметом широкої дискусії. Хоча в такому сенсі використовували цей термін М.Артамонов, О.Удальцов і С.Юшков²⁷, але критика знайшла лише В.Мавродіна, який вдався до цього при означенні етноспільноти східних слов'ян у давньоруську добу у своїй відомій монографії «Утворення давньоруської держави»²⁸. У критичному відгуку провідного московського історика М.Рубінштейна йшлося про невідповідність застосування етнокатегорії «народність» до реалій давньоруської доби. Історіограф відзначав, що народність (у рецензії помилково вжито слово «народ») «більш складне й більш пізнє явище, яке виникає, коли вже існує усвідомлення себе «народом»»²⁹. Очевидно, що М.Рубінштейн дотримувався букви сталінського вчення, де термін «народність» застосовувався лише для означення етноспільнот у період утворення централізованих держав у Східній Європі. Для атрибутування етноспільноти східних слов'ян давньоруського періоду, на думку вченого, правильніше вдаватися до терміну «народ» (для означення цього народу він вживав на російській мові прикметник «русский», але у сенсі – східнослов'янський, а не російський)³⁰.

Зауважимо, що офіційний авторитет для радянських істориків – академік Б.Греков – у повоєнний час (як і раніше) послідовно застосовував словосполучення «русский народ»³¹ (прикметник «русский» у тому ж значенні, що і М.Рубінштейн), тим самим подаючи приклад решті науковців. Нагадаємо, що окрім Б.Грекова й інший представник радянської академічної еліти – академік М.Державін (до того ж ще й один із не багатьох офіційних фахівців із проблем східнослов'янського етногенезу), також вдавався до застосування терміна «народ» («русский народ») стосовно східних слов'ян у давнину³².

Відтак і В.Мавродін відмовився (до часу) від використання етнокатегорії «народність» в означеному вище сенсі³³. Проте у 1947 р. було опубліковано кілька праць, підготовлених (деякі навіть тоді й видано) в першій половині 1940-х рр., де було подано цей термін таки з приводу реалій етногенезу рабовласницького й феодального суспільств³⁴. Напевно дані публікації спричинили деяку нестабільність ситуації на етнокатегоріальному «фронті» в кінці 1940-х рр. Так, наприклад, провідний етнолог П.Кушнер не міг чітко визначитися із вжитком цього поняття³⁵. Усе ж таки він схилився до того, що народності утворюються, починаючи з феодальної доби³⁶. Інший етнолог, М.Каммарі, визначав терміни «народ» і «народність» як етнографічні категорії, що передують нації³⁷. На відміну від П.Кушнера, М.Каммарі вважав, що народності можуть бути утворені «шляхом об'єднання й злиття окремих племен на базі розкладу первісного ладу й утворення класового, рабовласницького та феодального суспільств»³⁸. Тоді ж терміном «народність» щодо східнослов'янської спільноти давньоруської доби скористався історик К.Базилевич³⁹.

Посилена актуалізація досліджень у галузі етногенезу почалася в 1949 р. – рік 70-річчя Й.Сталіна, коли вперше була опублікована його стаття «Національне питання й ленінізм» (написана ще в 1929 р.)⁴⁰. Етногенічна проблематика була піднята на вищій щабель актуалізації, передусім, у зв'язку з публікацією

статті, адже чергові твори «корифея марксистсько-ленінської теорії» викликали благоговійний пієтет⁴¹. Як це вже стало традицією, по всьому СРСР відбулися різноманітні заходи з метою обговорення та популяризування названої сталінської праці (а наразі – і всієї його теорії «нації»). Ілюстрацією може слугувати проведення в стінах Інституту історії України АН УРСР теоретичної конференції під назвою «Сталін про формування народності й нації на Сході Європи»⁴².

Отже, не дивно, що теоретичні питання етногенезу «у світлі праць Сталіна» були порушені в 1949 р. й на початку 1950 р. низкою науковців, зокрема, П.Кушнером⁴³, М.Каммарі⁴⁴, О.Удальцовим⁴⁵ та ін. Щоправда, О.Удальцов, як і раніше, особливо виділяв працю Й.Сталіна «Марксизм і національне питання», зокрема зазначаючи: «Радянська наука в основу вивчення питань походження племен, народів і націй покладає єдино наукову теорію марксизму-ленінізму й, насамперед, ті положення, котрі були висловлені нашим великим вождем і учителем товаришем Й.В.Сталіним у його славнозвісній праці «Марксизм і національне питання»»⁴⁶. На основі розвитку сталінських положень О.Удальцов подає таке визначення поняття «етногенез» – це «походження народів, складний процес злиття різних племен в одну народність (виділено – *Н.Ю.*)»⁴⁷. Очевидно, що таке трактування етногенезу допускало складання народності в період переходу від родового до класового суспільства й, у будь-якому випадку, у період, не обов'язково пов'язаний із переходом державності з форми феодалної роздробленості до централізації. Таким чином, етнічна спільність східнослов'янських племен у давньоруську добу цілком підпадає під найменування «народність». Власне, О.Удальцов так далі й зазначає. При цьому, він називає цю народність – **давньоруською**⁴⁸, з якої в подальшому процесі складання постали білоруський, російський і український народи⁴⁹.

Ще до початку дискусії з приводу «марксизму в мовознавстві» в історичній періодиці виступив із програмною статтею⁵⁰, присвяченою питанням походження й етнічного розвитку російського народу, один із фундаторів концепції давньоруської народності історик В.Мавродін⁵¹ (який, власне, уже мав публікації на цю тему в попередні роки⁵²). Ленінградський професор у цій статті, зокрема, знову повернувся до використання найменування «народність» стосовно означення етнічної спільності східних слов'ян давньоруської доби.

Попередня «компанійщина» в галузі етногенетики, пов'язана з ювілеєм Й.Сталіна й опублікуванням зазначеної вище статті вождя, «плавно» переросла (1950 р.) у новий виток актуалізації й активізації етногенетичних досліджень, викликані інспірованою «згори»⁵³ дискусією з приводу теорії радянського лінгвіста академіка М.Марра. Дискусія, яка відбувалася на шпальтах «Правди» в травні – липні 1950 р., остаточно лягла в задане річище після виходу у світ першої статті Й.Сталіна («Щодо марксизму в мовознавстві») в газеті «Правда» від 20 червня. Майже відразу після закінчення «вільної» дискусії вийшла брошура Й.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», де були зібрані статті вождя і його відповіді на листи, надруковані на шпальтах названої газети в червні – серпні 1950 р.⁵⁴ Мета цієї та інших «вільних» і «творчих» дискусій сталінської доби полягала, як слушно відзначає сучасний російський дослідник Б.Ілізаров, «у публічному й урочистому увіковіченні чергової офіційної догми»⁵⁵. Безпрецедентність проведення «наукової» дискусії на сторінках головного пропагандистського рупора режиму – газети «Правда» – піднімало на вищий щабель її суспільно-політичне значення, а, відтак, і проблем, що стали предметом «вільної» полеміки⁵⁶. Безпосереднім результатом дискусії стала ліквідація провідного статусу «нового вчення про мову» М.Марра як у мовознавстві, так і в деяких суміжних науках, передусім – у сфері історіописання (особливо в галузі походження народів).

У СРСР інтенсивно розгорнулися «вільні» й «творчі» диспути з питань побудови наукової роботи у «світлі сталінських творів із питань мовознавства»,

до яких залучалися багато наукових колективів⁵⁷. Зрозуміло, що міркування «живого бога» не ставилися під сумнів (як у середньовічній схоластиці поза критикою були біблійські істини). Предметом диспуту могло бути лише трактування певних «істин» відповідно до конкретної ситуації.

Ураховуючи таке значення постулатів Й.Сталіна для радянської гуманітаристики, слід зупинитися на розгляді тих його положень, що безпосередньо стосуються етногенетики. Подальший хід ідеологічної кампанії й реагування на неї науковців показав, що радянська етногенетика розвивалася не тільки «у світлі сталінських творів із питань мовознавства», а ширше – «у світлі сталінського вчення про мову й націю». Дійсно, окрім праць вождя, що ввійшли до книги «Марксизм і питання мовознавства», доктринальна значущість зберігалася за попередніми працями «класика» з національного питання – статтями «Марксизм і національне питання» (1913 р.)⁵⁸ і «Національне питання й ленінізм» (написана в 1929 р., а опублікована в 1949 р.).

Надзвичайне значення для радянської етногенетики мали передусім міркування Й.Сталіна з приводу нації зі статті «Марксизм і національне питання». Тут, зокрема, було дано класичне визначення нації: *«Нація є історично усталена стійка спільність людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психологічного складу, що проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і всяке історичне явище, підлягає законові зміни, має свою історію, початок і кінець»*⁵⁹. Згідно зі Й.Сталіним, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; «чистих» націй не буває, вони «складаються з різних рас і племен»⁶⁰. Він трактував «націю» – як історичне поняття, а «плем'я» – як етнографічне. Що ж стосується термінів «народність» та «національність», то Й.Сталін уживав їх синонімічно, в основному згідно з тогочасними радянськими енциклопедіями й словниками⁶¹. Термін «народність» Й.Сталін застосовував на означення етнічних спільностей, які утворюються при переході зі стану феодальної роздробленості до централізованої держави.

Із праці «Національне питання й ленінізм» радянські націологи та етногенетики також могли дещо взяти на «озброєння». Це, скажімо, міркування Й.Сталіна про буржуазні й соціалістичні нації, умови їх виникнення тощо. Проте і в цій статті було одне висловлювання вождя, котре полюбляли радянські теоретики «народності». Так, у Й.Сталіна йшлося про те, що *«елементи нації – мова, територія, культурна спільність тощо – упали не з неба, а створювалися поступово ще в докапіталістичну добу. Однак ці елементи знаходилися в зародковому стані й у кращому випадку представляли з себе лише потенцію в сенсі можливого утворення нації в майбутньому за певних сприятливих умов»*⁶². Із цього сталінського «меседжу» науковці виводили ознаки народності як не до кінця виробленої нації, а оскільки вираз «докапіталістична доба» дозволяв (згідно з принципом – «що не заборонено, то дозволено») хронологічно відносити до цієї доби всі інші суспільні формації, то дехто з радянських вчених мав законне право створювати етногенетичні конструкції, в яких етнокатегорія «народність» застосовувалася й при описі етногенічних процесів у робласницьку й феодальну добу. Зародження народності, таким чином, визначалося як період переходу від родового до класового суспільства. Утім, це ж саме можна було вивести ще зі статті «Марксизм і національне питання», що, власне, і було зроблене О.Удальцовим у 1942 р. у загальнотеоретичній доповіді⁶³, а В.Мавродіним у 1945 р. у конкретному дослідженні, присвяченому утворенню давньоруської держави й, зокрема, етногенезу слов'ян (у тому числі східних)⁶⁴.

Так звана сталінська «теорія народності» отримала свій розвиток у циклі його праць «Марксизм і питання мовознавства». Якщо в попередніх статтях Й.Сталіна вживання етнокатегорії «народність» до більш ранніх періодів етно-

генезу було відсутнє й натяки на це можна було роздивитися подібно тому, як щось розглядається у «тьмяному дзеркалі» (відоме порівняння апостола Павла), то у творах із названого циклу таке вживання було вже цілком самоочевидним і прийнятним. Це означало – Й.Сталін мовчазно погодився з тими радянськими вченими, які на свій страх і ризик розвивали етногенічну теорію «класика» й застосовували у своїх працях термін «народність» (в означеному вище розумінні) ще до виходу творів вождя з питань мовознавства. Нижче наведемо основні «меседжі» Й.Сталіна з цієї тематики з названого циклу.

У першій статті циклу – «Щодо марксизму в мовознавстві», що вийшла 20 червня 1950 р. в газеті «Правда», і де йшлося передусім про хибність віднесення мови до надбудовних явищ стосовно економічного базису, а також про загальнонародний (а не класовий, як у М.Марра) характер мови – Й.Сталін, згадуючи рабовласницькі й феодальні імперії, визнає існування в них **народностей** (виділено – Н.Ю.), які мали свої загальнонародні мови⁶⁵. Причому Й.Сталін підкреслює наступне: такі мови були притаманні не всьому населенню певної імперії, адже останні *«не могли мати єдиної для імперії й зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони становили конгломерат племен і народностей, котрі жили своїм життям і мали свої мови»*⁶⁶. Він має на увазі ті окремі народності певної імперії, які *«мали свою економічну базу й мали свої мови, що давно склалися»*⁶⁷. Цікаво, що Й.Сталін до того ж обмовляється, подібно до В.Мавродіна⁶⁸, визнаючи наявність місцевих діалектів і говірок у складі єдиної спільної мови народності, а це, однак, не заперечує існування єдиної мови⁶⁹. Уже наведеної зауваги «корифея» було достатньо для легітимації етнокатегорії «народність» при описі етногенічних процесів у давні періоди історії людства, а також і для легітимації поняття «давньоруська народність» зокрема. Не суперечила цьому й інша теза Й.Сталіна (з відповіді на лист монголознавця Г.Санжеева, який працював в Інституті сходознавства АН СРСР) про те, що бувають процеси, *«коли єдина мова народності, що ще не стала нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли перемолотися в єдиній мові, – оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов»*⁷⁰. Цей сталінський пасаж цілком відповідає, наприклад, міркуванням В.Мавродіна стосовно основних причин розпаду давньоруської народності й мови, зокрема, висновкам лєнінградського історика з приводу незавершеності процесів формування названої народності, що їх він виклав у статті, котра вийшла напередодні лінгвістичної дискусії⁷¹.

Винятково цікаві спостереження й висновки можна отримати зі зробленого Б.Ілізаровим огляду різних редакцій та чернеткових варіантів статті вождя «Щодо марксизму в мовознавстві», які зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії. Так, стає відомим, що з деяких причин Й.Сталін відмовився включити до остаточного варіанту названої статі свою схему періодизації розвитку російської мови. Між тим, у контексті цієї періодизації, він торкнувся питання про утворення руської⁷² (=давньоруської) народності. Й.Сталін, починаючи свою схему, висловив наступну тезу стосовно розвитку «русского языка»: *«а) від родоплемінної мови, що склалася ще задовго до епохи рабства, коли руська мова ще мало відрізнялася від інших слов'янських мов – до мови «Слова» ... (кінець 12 століття). Це вже не родоплемінна мова, а мова різних племен, котрі стали руською народністю»* (виділено – Н.Ю.), *що відділилися від інших слов'янських мов і стали самостійними»*⁷³. Отже, згідно з тогочасним сталінським розумінням деяких питань етногенезу «русского народа», на момент появи «Слова о полку Ігоревім», тобто на період феодальної роздробленості Київської Русі, існувала давньоруська (руська) народність (з контексту зрозуміло, що йдеться не про великоруську народність). Очевидно й таке:

якби ці сталінські міркування були опубліковані, вони зробили би непотрібною, наприклад, майбутню полеміку (першої половини 1950-х рр.) радянських науковців стосовно того, чи розпалася давньоруська народність із державним (централізованим) розпадом Київської Русі у XII ст. і, в будь-якому випадку, однозначно легітимізували поняття «народність» з приводу означення етнічної спільності східних слов'ян давньоруської доби.

Хоча процитована вище сталінська теза не була опублікована, однак важливим є те, що архівні джерела свідчать про сприйняття Й.Сталіним на момент підготовки названої статті до друку (початок 1950 р.) поняття «руська народність» в означеному контексті. Це, імовірно, єдиний випадок, що його можна навести, спираючись на джерела, про негласне позитивне ставлення Й.Сталіна до однієї з центральних ідей концепції давньоруської народності. Однак розробники концепції про це, скоріше за все, нічого не знали й виходили у своїх теоретичних побудовах, усе ж таки, з опублікованих праць вождя. Утім, не слід виключати й того, що науковцям, у зв'язку з імовірною циркуляцією серед партійного й академічного керівництва інформації з приводу позитивного ставлення «корифея радянської науки» до названої концепції, хоча б не перешкождали.

Отже, ці та інші (опубліковані) «меседжі» Й.Сталіна в умовах «культу особи» набували доктринального значення та надавали, таким чином, ключові постулати для створення оновленого теоретичного фундаменту етногенетики, зокрема, в частині теорії «народності». Сталінські постулати спричинили специфічну революцію в етногенетиці й активізували дослідження відповідних питань академічними інститутами гуманітарного профілю⁷⁴. Один із тогочасних радянських дослідників «народності», український історик і етнолог К.Гуслистіий, підкреслював, що праці вождя з циклу «Марксизм і питання мовознавства» разом із його попередніми творами «Марксизм і національне питання» та «Національне питання й ленінізм» дають «міцну теоретичну базу для справжнього історичного розв'язання проблем етногенезу, зокрема етногенезу слов'янських націй»⁷⁵.

II

У липні 1951 р., відразу після завершення лінгвістичної дискусії на шпальтах газети «Правда», майже у всіх гуманітарних інститутах АН СРСР відбулися засідання розширених партійних зборів або вчених рад⁷⁶. Одним із перших було розширене партійне засідання Інституту історії АН СРСР, початкове засідання якого пройшло 4 липня (останній день, в який у газеті «Правда» друкувалися дискусійні статті, у т.ч. стаття Й.Сталіна «До деяких питань мовознавства»), а друге – 6 липня⁷⁷. Найбільше значення стосовно накреслення напрямків і перспектив перебудови історичної науки «у світлі творів Й.Сталіна з питань мовознавства» мала доповідь під час цього зібрання одного з офіційних речників радянського історіописання члена-кореспондента АН СРСР Г.Панкратової. За формою наукова промова (її назва – «Статті товариша Сталіна «Щодо марксизму в мовознавстві» й «До деяких питань мовознавства» та завдання радянських істориків») була досить яскравою й полемічною, де детально розглядалися «помилки» М.Марра у відповідності до їх критики (звісно – «непомилкової») Й.Сталіним. У центрі уваги доповіді Г.Панкратової стояли якраз питання етногенезу, що його вона називає не інакше, ніж «так званий». Ті радянські вчені, хто займався питаннями «так званого етногенезу», найбільш «базували свої наукові дослідження на висновках або на використанні методу Марра», – діагностує дотеперішнє становище етногенетики Г.Панкратова⁷⁸. Вже з цих пасажів вченої зрозуміло таке: вона скептично ставилася як до самого поняття «етногенез»⁷⁹, так і до дисципліни, що його вивчає, тобто – етногенетики.

Якраз твердження М.Марра про класовість мови, на думку Г.Панкратової, створили основну плутанину в питаннях походження народності й нації. Це ж стало й головною причиною «безплідності» з цих питань самого М.Марра з його установкою щодо класового генезису етнічних культур, класової генези етносу взагалі⁸⁰. Власне, як стверджує Г.Панкратова, саме М.Марр висунув проблему етногенезу як таку і, в його дусі, у подальшому її вирішували деякі радянські історики (вчена має на увазі істориків у широкому сенсі, інакше кажучи – істориків, археологів, етнографів та ін.)⁸¹. У першу чергу серед останніх Г.Панкратова виділяє О.Удальцова – головного радянського теоретика етногенетики, що очолював комісію АН СРСР із питань етногенезу і який поклав в основу своїх досліджень у цій галузі саме глотогонічну концепцію М.Марра⁸². Вчена вказує наступне: О.Удальцов у своїх етногенетичних працях зробив «спробу об'єднати висловлювання класиків марксизму-ленінізму з питань мови й нації з висновками теорії Марра про мову», про що, власне, той і сам зазначає у своїй доповіді «Теоретичні основи етногенетичних досліджень» (серпень 1942 р.)⁸³. Розробляючи нову дисципліну – етногенетику – О.Удальцов аргументував необхідність комплексних підходів стосовно вирішення питань походження народів, тобто сукупність висновків археологічної, лінгвістичної, антропологічної, етнографічної та історичної наук і їх взаємний контроль. Утім, попри залучення для конструювання теорії етногенетики положень праці Й.Сталіна «Марксизм і національне питання», марристські побудови з приводу класовості, схрещення й стадіального розвитку мов, що їх використав О.Удальцов, не дали йому можливості, на думку Г.Панкратової, вирішити питання «правильно»⁸⁴. Урешті-решт, вчена закликає О.Удальцова «достатньо чітко пояснити свою позицію в цьому принциповому питанні»⁸⁵.

Окрім О.Удальцова, персональної критики (у зв'язку з використанням у своїх етногенетичних працях теорії М.Марра) в доповіді Г.Панкратової зазнав академік-славист М.Державін⁸⁶. Надалі вчена зупинилася на критиці відповідних розділів (про походження національних мов і народностей) колективних творів (опублікованих або підготовлених до друку) – підручників з історії ряду республік СРСР. Вона відзначила, що в деяких з них, усе ж таки, помітні спроби відходу від постулатів «нового вчення про мову». Так, у підручнику з історії Грузинської СРР зазначається, що в процесі схрещення різноманітних грузинських племен уже в глибокій давнині склалося національно-культурне ядро (картлі), мова якого стала в подальшому єдиною національною мовою усього народу. А в курсі історії Молдавії (що на той момент ще не був надрукований) указується таке: «існує можливість простежити виникнення в межах великих територій етнокультурних утворень, що мають деякі спільні риси, які відрізняють їх від сусідів, але в той же час складаються з цілої низки окремих груп»⁸⁷. Подібні немарристські підходи спостерігаються й у новому виданні «Історії Казахської РСР». Водночас, зазначає Г.Панкратова, усі ці підходи обґрунтовані далеко недостатньо, а питання про походження народностей і утворення мови тієї чи іншої народності розроблено досить погано.

Підбиваючи підсумки своєї доповіді, Г.Панкратова поставила перед радянськими істориками завдання розгортання широких вільних дискусій із названих у доповіді питань, оскільки «лише в розгортанні вільних наукових дискусій, лише на основі критики й самокритики ми дійсно зможемо досягнути творчих успіхів у науковій площині»⁸⁸. Зазначені слова вченої, власне, є парадоксом анонімних висловлювань «від редакції», що передували першій статті з циклу лінгвістичної дискусії. Ці вирази пізніше повсякчас повторювалися радянськими науковцями в різних працях і під час різних наукових сесій.

Під час обговорення доповіді Г.Панкратової ряд науковців також торкнулися питання етногенезу. Так, член-кореспондент АН СРСР, директор Інституту іс-

торії матеріальної культури (далі – ПМК) О.Удальцов (за сумісництвом також і науковий співробітник Інституту історії) не зовсім погодився з оцінкою колеги стосовно того, що він намагався у своїх працях поєднати марксизм із марризмом, оскільки він не займався мовознавством, а спирався лише на археологічний матеріал. Вчений указав на велику провину лінгвістів, які не допомогли історикам, підкресливши необхідність «внутрішньої й зовнішньої перебудови на основі вказівок товариша Сталіна»⁸⁹. Виступ етногенетика прокоментував професор М.Машкін, який, зокрема, не зрозумів у чому конкретно полягає теза О.Удальцова з приводу того, що вивчення проблем походження народів зайшло в «глухий кут», тобто, тим самим історик закликав свого колегу ширше розкрити власні (та інших етногенетиків) помилки в зазначеній галузі⁹⁰. У цьому М.Машкіна підтримав віце-президент АН СРСР академік В.Волгін, який указав на незадовільний характер самокритики О.Удальцова, оскільки той «не знайшов у собі сміливості прямо й чесно визнати свої помилки»⁹¹. Академік також згадав і статтю директора Інституту етнографії АН СРСР С.Толстова, надруковану в газеті «Правда» від 4 липня 1950 р., де той недостатньо розкрив свої помилки.

Приблизно одночасно з партійними зборами в Інституті історії відбулися засідання секторів ПМК і відкриті партійні збори⁹². Виступаючи вказували на процвітання культури М.Марра в інституті, численні помилки співробітників, що їх вони допустили у своїх працях (у тому числі з питань етногенезу) під впливом концепцій цього лінгвіста-сходознавця і його учнів. Директор ПМК О.Удальцов, стисло зупинившись на власних помилках, пообіцяв у недалекому майбутньому піддати їх більш докладній критиці. Один із провідних археологів слов'яно-русиств і етногенетиків П.Третьяков зазначив, що деякі вчені плутали питання етногенезу й глотогенезу; до того ж невільно уявлення М.Марра щодо розвитку мови переносили на процеси етногенезу. Вони вважали, що мова й культура це одне й те саме, а процес глотогенезу – частина загального поступального розвитку культури (це випливало з маррівського положення про надбудовний характер мови). П.Третьяков відзначав таке: дані маррівські положення пов'язані з буржуазним мовознавством, зокрема, назвавши при цьому О.Шахматова, який нібито також ототожнював розвиток слов'янських племен і мов. Наприкінці археолог риторично наголосив на тому, що праці Й.Сталіна створюють міцне підґрунтя для справжнього наукового контакту істориків і мовознавців, котрого досі не було⁹³.

Інший виступаючий на партійному зібранні в ПМК професор С.Кисельов (російський дослідник історії археології О.Формозов стверджує, що С.Кисельов «визначав політику в археології 1945–1955 роках»⁹⁴) зосередив увагу присутніх на питанні про складання народностей, яке, на його думку, є надзвичайно важливим і яке порушене у творах Й.Сталіна. В останніх, як зауважує професор, «ясно показане місце народностей в історичному процесі», а справа археологів, істориків, етнографів і мовознавців проілюструвати конкретні шляхи складання народностей і особливості їх розвитку⁹⁵. У виступі С.Кисельова передусім ідеться про народності часів рабовласництва й феодалізму (цьому формаційному й хронологічному етапу відповідає утворення та розвиток давньоруської народності, згідно з поглядами фундаторів цієї концепції).

Наприкінці липня того ж року відбулася розширена вчена рада Інституту етнографії АН СРСР, де були піддані обговоренню питання, порушені в доповіді «Значення праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства для розвитку радянської етнографії», що її виголосив директор цього закладу С.Толстов⁹⁶. Серед питань, які потребують перегляду «у світлі сталінських творів», етнолог особливо виділив питання етногенезу. Він констатував залежність від методології М.Марра багатьох етногенетиків, серед яких – і свою. На його думку, марристські погляди на етногенетичні процеси залишалися до останнього часу домінуючими в цій

галузі науки, хоча усе ж таки радянські вчені виходили з історичних, етнографічних і археологічних даних і «намагалися спертися на методологію марксизму-ленінізму, на сталінську теорію націй»⁹⁷. Однак вплив поглядів М.Марра і його учнів проникав до етногенетичних праць через посередництво лінгвістичного матеріалу в тій формі, що її створювали представники «нового вчення про мову», оскільки інших мовознавчих праць, де б розглядалися питання етногенезу просто не існувало⁹⁸.

Хоча теорія М.Марра «глибоко порочна», але це не означає, зауважив С.Толстов, що слід повернутися до прамовної теорії. Етнолог запропонував у зв'язку з цим нову гіпотезу з приводу походження мовних сімей. Прикметно, що він використав як теоретичну настанову положення Й.Сталіна зі статті «Щодо марксизму в мовознавстві» про родові мови. Це перший приклад оперативного реагування науковців на зміну ситуації в царині етноглотогенетики внаслідок сталінської критики марризму. Суть гіпотези зводилася до наступних міркувань. Родові мови в процесі тривалого спілкування між родами зближуються і, як наслідок, утворюється характерна для раннього (доплемінного) родового ладу первісна лінгвістична безперервність, при якій відсутні чіткі лінгвістичні межі. Коли ж формуються племена й союзи племен, відбувається розрив цієї безперервності. Племінні мови формуються шляхом концентрації тих ознак, що превалюють – вони характерні для мов територій, де відбувається формування племені чи союзу племен. Під час цих процесів відбувається відмирання специфічно характерного для окремих родів, а спільне – для тих родів, що об'єднуються – отримує розвиток, збагачуючись новоутвореннями, притаманними всьому племені або союзу племен. Таким чином, мови племен і союзів племен виокремлюються із первісної лінгвістичної безперервності, а це призводить до того, що мови розходяться й виникають чіткі лінгвістичні межі. За висновком С.Толстова, основи спільності сучасних мовних груп (сімей) беруть свій початок у цій давнішій епосі й склалися впродовж кількох тисячоліть, починаючи з виникнення родових мов⁹⁹. Дана гіпотеза директора Інституту етнографії викликала зацікавлення серед присутніх, але ґрунтовна полеміка відбулася значно пізніше. Зауважимо, що зазначена гіпотеза однаковою мірою відповідає поглядам як прихильників відстоювання існування єдиної мови народності, так і противникам цього.

Можливо, саме під час цієї доповіді С.Толстов запропонував намітити нові шляхи розробки питань етногенезу у відповідності до положень Й.Сталіна¹⁰⁰. Одним із таких шляхів мала стати організація Інститутом етнографії міждисциплінарної дискусії з методології етногенетичних досліджень, яку планувалося провести вже на початку 1951 р.¹⁰¹ Під час обговорення доповіді С.Толстова виступив представник Інституту мовознавства Б.Горнунг, який, подібно до П.Третьякова, закликав присутніх до співпраці етнографів і лінгвістів. Якщо вжити вираз Ю.Сльозкіна – до співпраці в «колективному пошуку етногенезу»¹⁰². Враховуючи радянське визначення етногенезу – етногенез є «історичний процес складання тієї чи іншої етнічної спільності, тобто формування її антропологічних, лінгвістичних і етнографічних особливостей», то, очевидно, і «пошук» його повинен вестися загальними зусиллями антропологів, лінгвістів і етнографів¹⁰³.

Варто вказати, що практично відразу по закінченню лінгвістичної дискусії (травень – липень 1950 р.) Президія АН СРСР доручила академікам-секретарям Відділення літератури й мови та ВІФ В.Виноградову й Б.Грекову (відповідно), а також директорів Інституту етнографії С.Толстову розробити форми координації роботи інститутів названих відділень¹⁰⁴.

Диспути науковців із приводу переборення впливу теоретичних підходів школи М.Марра й накреслення шляхів перебудови в галузі етногенетики «у світлі творів Й.Сталіна з питань мовознавства» тривали восени 1950 р. Так,

названі проблеми були порушені в доповіді П.Третьякова «Праці Й.В.Сталіна про мову й мовознавство і питання етногенезу» та при її обговоренні під час чергового засідання сектору етногенезу ІМК, що відбулося 21 вересня 1950 р.¹⁰⁵ У диспуті з приводу названої доповіді завідуючого сектором брав участь, зокрема, і директор ІМК О.Удальцов, який, згідно з липневою заявою, зробив спробу розібрати власні «помилки», допущені ним у працях з етногенезу. У зв'язку з новим положенням вождя щодо мови як окремої категорії (не надбудовної, і не базисної), О.Удальцов запропонував зробити уточнення поняття «етногенез», але обмежився тим (можливо, лаконічність викликана записом стенографістки), що зазначив – це поняття є складним і включає в себе категорії теорії мови й теорії культури¹⁰⁶.

Припускаємо, що складові частини доповіді П.Третьякова ввійшли до його статті, опублікованої в жовтневому числі журналу «Вопросы истории». Ця стаття («Деякі питання походження народів у світлі творів Й.В.Сталіна про мову й мовознавство») відкривала номер¹⁰⁷. Автор ставив перед собою завдання розібрати деякі найважливіші теоретичні й фактичні помилки в галузі етногенезу, допущені радянськими істориками, археологами й етнографами внаслідок некритичного ставлення до поглядів академіка М.Марра¹⁰⁸. Відтак у статті було піддано критиці праці М.Артамонова, М.Державіна, В.Мавродіна, А.Окладникова, С.Толстова, О.Удальцова й самого автора. Археолог зосередився при розгляді помилок на таких питаннях, як некритичне сприйняття маррівської теорії стадіальності й невірне розуміння ролі та характеру схрещень в етногонічному процесі¹⁰⁹.

Виходячи з праць Й.Сталіна, П.Третьяков констатував, що всі принципові помилки вчення М.Марра беруть початок із постулату про мову як надбудову над економічним ладом суспільства. Це такі помилки, як положення про класовий характер мови; теорія стадіального розвитку мови від одного якісного стану до іншого (цей розвиток ніби-то відбувається шляхом революційних «вибухів» або «стрибків»); ігнорування вивчення мовних груп. Усе це, на думку П.Третьякова, створювало плутанину в дослідженнях про походження народів¹¹⁰. Усе ж таки основним джерелом цієї плутанини П.Третьяков називає теорію стадіальності, згідно з якою мова в ході історичного процесу зазнає якісних змін подібно до того, як стара надбудова змінюється на нову. Із цього положення випливало, що сучасним мовам і етнічним групам передували інші мови й етнічні групи. Перехід з одного стану в інший відбувався за рахунок стрибка або вибуху. Головною ж вадою у поглядах М.Марра П.Третьяков уважав те, що «вони перебували в кричущій суперечності з історичними фактами, не відображали дійсного історичного розвитку народів і мов, перебували в суперечності з істинною стадіальністю – зміною суспільно-економічних формацій»¹¹¹.

П.Третьяков відзначав, що задовго до виходу книги «Марксизм і питання мовознавства» його колега О.Удальцов керувався працями Й.Сталіна з національного питання. Так, саме з останніх О.Удальцов виводив свої теоретичні положення про появу нових «етнічних рис», котрі виникають під час переломних, критичних періодів в історії племен і народностей, «коли відбуваються корінні зміни в суспільному ладі та ідеології»¹¹². Як переломні періоди О.Удальцов указував період зародження класового суспільства, коли з племен склалися народності¹¹³. Отже, П.Третьяков ніби дає зрозуміти, що ще з попередніх праць Й.Сталіна можна було вивести положення про застосування етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів в етногенезі. Очевидно, також, наступне – П.Третьяков уміло захищав свого колегу-етногенетика.

Невірна оцінка ролі схрещень, згідно з П.Третьяковим (відповідно до міркувань Й.Сталіна), полягала в тому, що вони «розглядалися М.Марром як одна з основних причин появи нових слів, граматичних форм і, нарешті, нових мов,

що відбувалося нібито шляхом стрибка, вибуху»¹¹⁴. Проте, як указував Й.Сталін, схрещення мов «є довготривалий процес, що відбувається сотні років. Тому ні про які вибухи не може бути тут і мови»¹¹⁵. Схрещення мов, як переказує Й.Сталіна П.Третяков, зовсім не призводить до появи нової мови, що не схожа на жодну із мов, які схрестилися. До того ж у мовній історії мало місце не лише схрещення, але й подрібнення («племена й народності подрібнювалися й розходилися, змішувалися й схрещувалися»¹¹⁶). Маррівська теорія схрещення, як зазначає П.Третяков, «направляла увагу мовознавців переважно на вивчення окремих елементів у мовах, що належали до різних груп (сімей), а вивчення споріднених груп мов усіяко третирувалося, розглядалося як прояв теорії «прамови»¹¹⁷. Водночас мовна спорідненість деяких націй (наприклад, слов'янських) не викликає сумніву, – вказує Й.Сталін¹¹⁸.

Під час «творчих» і «вільних» дискусій у зв'язку з викоренням «залишків і рецидивів помилкових теорій і уявлень, пов'язаних з антимарксистськими поглядами М.Я.Марра»¹¹⁹, серйозній критиці були піддані попередні провідні фахівці в галузі етногенетики (М.Артамонов, М.Державін, В.Мавродін, С.Толстов, П.Третяков, О.Удальцов¹²⁰ та ін.). У дусі принципів «більшовицької непримиренності» до ідеологічних помилок, що поєднувала в собі критику й самокритику, на різних зібраннях вчені викривали один одного, а також вдавалися до «каяття» у власних помилках¹²¹. Так, наприклад, один із фундаторів радянської етногенетики директор ПМК О.Удальцов був звинувачений у помилках своїм заступником по Ленінградському відділенню академіком А.Окладниковим (готовим, за словами О.Формозова, «писати і говорити що завгодно і про що завгодно»¹²²) під час засідання вченої ради ПМК 22–23 листопада 1950 р. (де головував О.Удальцов! – Н.Ю.¹²³). У доповіді А.Окладникова «Праці товарища Сталіна з питань мовознавства й завдання радянських археологів» посилено акцентувалася думка про те, що О.Удальцов, очоливши у свій час (1939 р.) комісію з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР, яка займалася проблемами походження народів загалом і народів СРСР зокрема, перейнявся положеннями вульгаризаторської теорії М.Марра. А.Окладников не заперечував, що О.Удальцов у своїх працях робить спроби узагальнити власні висновки й теоретичні установки. Утім, як зазначає академік, усі ці праці є спробою об'єднати висловлювання класиків марксизму-ленінізму з питань мови й нації з висновками теорії Марра¹²⁴.

Далі А.Окладников наводить досить розлогі цитати з праць свого колеги-етногенетика. Сам новоявлений опонент визнає, що О.Удальцов комплексно підходить до студювання проблем етногенезу та аргументовано доводить доцільність утворення особливої дисципліни – етногенетики. О.Удальцов намагався, виходячи з висловлювань Й.Сталіна, у тому числі зроблених ним і в останній праці – «Марксизм і питання мовознавства»¹²⁵, а також, використовуючи постулати інших класиків марксизму, визначити основні поняття етногенетики, такі, як плем'я, народ, народність або національність і нація¹²⁶. Водночас ідеться й про те, що в напрацюваннях О.Удальцова це завдання не знайшло достатньої розробки, оскільки він слідом за М.Марром дотримувався помилкових поглядів, коли теорія походження та розвитку етносу трактувалася, базуючись на висхідній тезі – дані процеси потрібно осягати від множинності до єдності тощо.

А.Окладников закидає О.Удальцову й те, що той, намагаючись вирішити складне питання походження великоруського народу, а також інших слов'янських і неслов'янських народів, уже в готовому вигляді сприйняв маррівську категорію народу. Згідно з академіком, значення помилок О.Удальцова набуває ще глибшої гостроти, оскільки він мав статус визнаного керівника радянських вчених, задіяних у галузі етногенетики, він «направляв їх діяльність методологічно своїми загальними вказівками та впливаючи на них прикладом своїх власних побудов, що виходили з учення М.Я.Марра»¹²⁷.

Попри такі звинувачення (в умовах, наприклад, 1930-х рр. вони призвели б до тяжких наслідків...), О.Удальцов залишився директором ІМК і мав змогу брати участь у підготовці дискусійної сесії з питань етногенезу і етнології, а також виступити безпосередньо й під час сесії, хоча критика його праць тривала. Подібне можна сказати й про директора Інституту етнографії С.Толстова, а також директора Інституту слов'язознавства (і, за сумісництвом, завідуючого сектором етногенезу ІМК) П.Третьякова¹²⁸. Це свідчить про те, що сталінський режим більше дорожив кадрами науковців (тут доречно нагадати довоєнний вислів Й.Сталіна про те, що «в нас незамінних людей немає», який, таким чином, був підданий певній ревізії), розуміючи, що без них неможливо створити потрібні наукові теорії (у даному випадку в етнології). Зрозуміло, що саме провідні вчені, фахівці у своїй галузі (а не дилетанти з владних структур) є продуцентами нових теорій та концепцій, наукової думки взагалі¹²⁹. Окрім того, слід мати на увазі, що партійне керівництво не сумнівалося в лояльності до режиму радянських істориків, які були або перевиховані (радше залякані) в комуністичному дусі (старше покоління), або сформувалися як науковці вже в радянський час, а тому (керівництво) мало надію на виправлення ними відповідних «помилочок» (маючи до того ж на кожного з них «компромат»)¹³⁰.

III

Важливою подією серед заходів, де обговорювалися шляхи перебудови в ділянці етнології, стала Всесоюзна етнографічна нарада, підготовлена й проведена Інститутом етнографії. Нарада відбулася 23 січня – 3 лютого 1951 р., а серед її робочих секцій діяла й секція з етногенезу. У першій доповіді, що її вголосив під час пленарного засідання С.Толстов, зазначалося наступне. Одним із найперших завдань етнографів «є викоринення порочних, ідеалістичних концепцій М.Я.Марра з питань мовознавства», що справили вплив на такі важливі розділи етнографії, як історія первісного суспільства й проблематика етногенезу. У цьому плані «інститут керується сталінською теорією нації й, зокрема, геніальними творами Й.В.Сталіна «Національне питання й ленінізм» і «Марксизм і питання мовознавства»»¹³¹ (це ж завдання було озвучене й у доповіді М.Чебоксарова).

Велике зацікавлення й жваве обговорення викликала доповідь М.Чебоксарова «Сучасний стан і чергові завдання вивчення проблем етногенезу у світлі праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства». Вчений вказав, що в розумінні радянських дослідників проблеми етногенезу охоплюють етнологічні процеси впродовж всієї історії людства, тобто «від доби первісно-суспільного ладу до сучасного часу, коли формування окремих народів може відбуватися й в умовах капіталістичного, і в умовах соціалістичного суспільства»¹³². Вкотре (як це робили різні науковці, починаючи з кінця 1930-х рр.) доповідач наголосив, що проблеми етногенезу є комплексними за своєю суттю й можуть бути вирішені тільки в процесі колективної праці істориків (особливо етнографів і археологів), мовознавців, антропологів та ін.¹³³ На думку М.Чебоксарова, саме етнографії належить одне з найважливіших місць у розробці питань етногенезу, оскільки вона досліджує історію формування культурної специфіки народу, що тісно пов'язана з історією формування самого народу¹³⁴.

Зупинившись на критиці помилок радянських етнологів, пов'язаних із впливом глотогонічної теорії М.Марра, етнолог перерахував у зв'язку із цим основні «шкідливі» положення «марристів»: фантастичні «революційні вибухи» в розвитку мови; переоцінка історичної ролі племінних і мовних схрещень; відкидання положень міграційної теорії; ігнорування мовної спорідненості між близькими народами. Доповідач рекомендував присутнім звернути особливу увагу на розробку питання щодо історичної спільності формування всіх слов'ян¹³⁵ (про необхідність розробки цього питання прозоро натякав Й.Сталін¹³⁶).

Під час обговорення даної доповіді деякі виступаючі також піддали критиці прорахунки етнографів у галузі етногенетики (вказувалося, наприклад, що етнографи не використовували у своїх дослідженнях лінгвістичний матеріал), у тому числі помилки самого М.Чебоксарова. Із приводу невикористання лінгвістичного матеріалу взяв слово С.Толстов, який зазначив (подібно до липневого, 1950 р., виступу О.Удальцова), що це провина не стільки етнографів, скільки мовознавців – останні зовсім не займалися питаннями етногенезу, хоча на кожній сесії з питань етногенезу (маються на увазі сесії кінця 1930-х – першої половини 1940-х рр.) їх запрошували до участі як у роботі сесій, так і в етногенетичних дослідженнях. С.Толстов це пояснював двояко – або лінгвісти розуміли «хибність маррівських настанов, але не наважувалися чи не бажали підняти голос критики проти цих помилкових положень, свідомо їх замовчуючи», або вони не мали змоги займатися етногенетичними питаннями на основі методології М.Марра¹³⁷.

Питання етногенезу порушувалися й у виступах інших учасників наради. Так, у доповіді провідного антрополога М.Левіна («Основні проблеми й чергові завдання радянської антропології») зазначалося, що наразі широко розгорнулися дослідження в галузі етнічної антропології у зв'язку з необхідністю вирішення питань етногенезу, а фольклорист В.Чичеров указав на важливість використання матеріалу народно-поетичної творчості для вирішення означених питань¹³⁸. За підсумками наради була ухвалена резолюція, в одному з параграфів якої (3-му) наголошувалося, що праця Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» є «теоретичною й методологічною основою для ліквідації впливу марризму в етнографії»¹³⁹, а в 6-му параграфі – що цей твір поставив «перед радянськими етнографами завдання рішучого подолання впливу послідовників М.Марра у вивченні історії походження народів». Важливими тут називалися такі вказівки «великого корифея радянської науки»: «всі сучасні нації склалися з різних рас і племен»; у процесі свого історичного розвитку «племена й народності подрібнювалися й розходилися, змішувалися та схрещувалися»¹⁴⁰.

У резолюції також ішлося про необхідність комплексного вивчення історії походження народів із залученням, окрім етнографічних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних і історичних матеріалів. До числа найважливіших завдань у галузі етногенезу належало продовження й поглиблення вивчення походження «великого русского народа», а також споріднених із ним інших слов'янських народів. Актуалізація цих питань у резолюції пов'язувалася «із завданням боротьби з антинауковими, расистськими й космополітичними «теоріями» етногенезу, що розповсюджені в буржуазних країнах (особливо в США та в Англії)»¹⁴¹. Нарешті, у передостанньому параграфі резолюції учасники наради схвалили рішення Інституту етнографії «щодо проведення творчих дискусій», зокрема з питань методології етногенетичних досліджень¹⁴². З ініціативи Інституту етнографії підготовка такої міждисциплінарної дискусії («наукової сесії») була включена до плану науково-дослідної роботи інших академічних інститутів гуманітарного профілю¹⁴³.

Одна з перших спроб «колективного пошуку етногенезу» в умовах нової актуалізації етногенетичних досліджень, а саме етногенезу «русского народа», відбулася під час теоретичної конференції «Основні етапи етнічної історії російського народу» (2 лютого 1951 р.), що її провів сектор історії народів СРСР Інституту історії АН СРСР¹⁴⁴. У дебатах із приводу доповіді В.Мавродіна (в основі якої лежала стаття лєнінградського історика початку 1950 р.¹⁴⁵, проте перероблена «у світлі сталінських творів із мовознавства») взяли участь історики, археологи, етнографи, мовознавці й історики мистецтва (всього 20 науковців¹⁴⁶). Для диспуту В.Мавродін представив сім тез, де акумулювалася характеристика кожного з семи етапів етнічного розвитку російської народності й нації.

Для нашої теми цікаві перші чотири тези. У першій із них, зокрема, йшлося про те, що період родового ладу «був часом найбільшої мовної, а, відповідно, і етнічної спільності слов'ян, оскільки мова є найважливішим інструментом людського спілкування, яка визначає етнічну належність»¹⁴⁷. Зазначимо, що більш категорично про мову як найголовнішу ознаку етносу В.Мавродін писав ще у монографії «Утворення давньоруської держави» (1945 р.), де він наголошував, що народність – поняття етнічне, тому-то при вивченні «давньоруської народності» потрібно досліджувати питання етнічного порядку, іншими словами, «у першу чергу – мовного». На його думку, «...зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського (=східнослов'янського – Н.Ю.) населення Східної Європи йдуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, оскільки мова – основа народності»¹⁴⁸. Варто зауважити, що перша теза не зовсім впливала зі сталінського вчення про народність, оскільки Й.Сталін, хоча й приділяв мові велике значення у своїх працях із мовознавства, однак це було викликано предметом обговорення. Ніде в працях Й.Сталіна не знайти подібних висловлювань про мову й народність, як у В.Мавродіна. Й.Сталін справді першою ознакою спільності етносу називав мову, але ж не вважав її основою народності й такою, що визначає етнічність. Отже, лєнінградський історик продовжував ототожнювати процеси етно- й глотогенезу, хоча такі погляди були розкритиковані під час різних диспутів ще в липні 1950 р.

У другій тезі В.Мавродіна йшлося про те, що під час розселення слов'ян на теренах Східної Європи відбувалося схрещення їхніх племінних мов із мовами неслов'янських племен. Із цього процесу переможцем виходили мови східних слов'ян, що й призвело до їх відокремлення від решти слов'янських мов і племен. По суті ця теза відповідала аналогічним сталінським положенням із праці «Щодо марксизму в мовознавстві»¹⁴⁹, але ж в останній йшлося про суто мовні, а не етногенічні, процеси, а тому й ця теза В.Мавродіна була, очевидно, обмеженою. Утім, зауважимо, що іноді сталінські міркування викладалися досить загально, а при застосуванні до конкретних випадків етногенезу їх можна було розуміти подібно до пророцтв давньогрецького дельфійського оракула, тобто інтерпретувати по-різному.

Хоча в третій тезі, де йшлося про утворення давньоруської народності, зазначалося, що вона утворилася внаслідок багатьох чинників (соціально-економічних і політичних), однак і тут передусім стверджувалося: «племена східних слов'ян склалися в єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою»¹⁵⁰. Лише в четвертій тезі не згадувалися мовні процеси – тут зазначалося, що феодальна роздробленість детермінувала розпад єдиної давньоруської народності, а головну роль у цьому розпаді відіграли наслідки татаро-монгольської навали.

Найбільше увагу присутніх на конференції науковців у тезах В.Мавродіна привернула проблема народності взагалі й давньоруської зокрема. Це передусім було викликано тим, що у зв'язку з останніми сталінськими творами легітимізувалося застосування етнокатегорії «народність» стосовно давніших періодів етногенезу. Усі виступаючі вказали на обмеженість теоретичної бази концепції В.Мавродіна, що була представлена в доповіді (залишається незрозумілим, наскільки доповідь відповідала тезам, оскільки вони дійсно створюють уявлення про обмеженість теоретичної бази В.Мавродіна, чого не можна сказати про статтю 1950 р., що, власне, мала бути покладена в основу доповіді 1951 р.), адже остання побудована майже винятково на лінгвістичному матеріалі. Така односторонність, як відзначали опоненти, призвела до неповного й неточного теоретичного визначення народності. З їхніх слів, дефініція В.Мавродіна зводилася до того, що мовна спільність, яка є основою етнічної спільності, у різні періоди доповнюється спільністю території, культури й політичного життя, а під час

складання народності в націю – спільністю економічною. Опоненти, виходячи зі сталінського вчення про націю, уважали (подібно до О.Удальцова), що «народність навіть на ранніх етапах свого утворення обов'язково характеризується певними елементами спільності економічної, спільності мови, території й психічного складу, що виявляє себе в сфері культури»¹⁵¹, тобто тими самими ознаками спільності, як і нація. Зрозуміло, що при цьому потрібно враховувати різний ступінь спільності на різних етапах розвитку народності й нації.

У зв'язку з проблемою ступенів спільності народностей історик східних мов монголознавець Г.Санжеев (той самий, хто був одним із учасників лінгвістичної дискусії, а також писав листа Й.Сталіну й отримав відповідь від адресата на шпальтах газети «Правда» від 2 серпня 1950 р.) порушив питання щодо характеру спільної економічної бази, яка мала місце в давньоруській державі, на відміну від імперій Карла Великого й Цезаря. Що конкретно зазначив Г.Санжеев, з інформаційного звіту невідомо, але враховуючи те, що, згідно з поглядами В.Мавродіна, економічна спільність – це переважно ознака, яка характеризує народність під час перетворення її в націю, то, очевидно, Г.Санжеев із цим не погоджувався. Як указувалося, усі опоненти (тобто й монголознавець також), вважали, що народність характеризується всіма ознаками, які притаманні й нації, тільки менш стійкими. Це означає, що Г.Санжеев висловився стосовно існування певного ступеня економічної спільності народності в період Київської Русі (на відміну від згаданих імперій). Інакше для чого йому було взагалі порушувати це питання та ще й у порівняльному контексті? Згадаймо, що Й.Сталін у статті «Щодо марксизму в мовознавстві» зауважив – імперії Карла Великого й Цезаря не мали спільної економічної бази, необхідної для існування єдиної народності й мови¹⁵².

Критикуючи ту частину доповіді В.Мавродіна, яка стосувалася початків східного слов'янства, дослідник історії Росії XVII ст. О.Новосельський відзначив, що доповідач допустив методологічну помилку, яка призвела до відродження теорії прабатьківщини. О.Новосельський також не погодився з тим, що положення про розвиток етносу від подрібненого стану до єдності належить до числа «хибних» поглядів М.Марра. Адже з висловлювання Й.Сталіна про етапи розвитку мови («від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних»¹⁵³) очевидно, що етнос розвивається до найбільшого стану єдності. До цього ж належало зауваження В.Пашута з приводу неаргументованості тези В.Мавродіна стосовно того, що прадавнина є періодом найбільшої мовної й культурної спільності слов'ян. Виходячи з того, що народність є категорією класового суспільства і її складання відбувається паралельно з розкладом первіснообщинних відносин, а він (у відповідності з дослідженнями Б.Рібакова) розпочався ще в IV ст., то, як зауважив В.Пашута, формування давньоруської народності слід поставити у зв'язок із формуванням східнослов'янської народності, адже поява першої з них буде історично не підготовленою. З іншого боку, на думку В.Пашута, не слід протиставляти великоруську народність давньоруській, оскільки розвиток російського народу тривав безперервно з часів Київської Русі, а великоруська народність являла собою певний етап розвитку давньоруської народності. Цей погляд розвивав і Г.Санжеев¹⁵⁴. Очевидно, що вони (зокрема В.Пашута) не могли відкидати «саму можливість існування давньоруської народності», як це помилково зазначає сучасний український дослідник Л.Залізник¹⁵⁵.

Виступаючи в обговоренні, зокрема, історики мови Г.Санжеев і В.Сидоров (зауважимо, що останній уже тоді готував за дорученням Інституту мовознавства доповідь із проблеми давньоруської народності для методологічної дискусії з питань етногенезу¹⁵⁶) піддали критиці уявлення В.Мавродіна про те, що давньоруська народність була вже сформованою й стійкою спільнотою. Однак вони

виходили не з того, що зовсім відкидали її існування (як їх висловлювання трактує Л.Залізник¹⁵⁷), а з того, що це не відповідало вченню Й.Сталіна. На їх думку, навіть нація не відразу складається як стійка спільнота, адже вона формується тривалий час¹⁵⁸. Саме цим пояснюється те, що обидва мовознавця обстоювали таку тезу: племінні особливості й діалекти не зникли за час існування Київської Русі. Науковці вказували, таким чином, на незавершеність формування єдиної народності й спільної мови, але з цього зовсім не випливає, що вони відкидали сам процес складання давньоруської народності.

У зв'язку з тим, що опоненти В.Мавродіна намагалися похитнути його уявлення про стійкість і завершеність формування давньоруської народності й народності взагалі, вони порушили й наступні питання, що їх вирішення видається критикам існування давньоруської народності таким, яке заперечує саме існування названої народності. Так, Г.Санжеев цілком слушно зауважує, що «якби в Київській Русі племінні відмінності й діалекти стерлися до певного нівелиюючого рівня, то ніяка монгольська навала, ніяка феодална роздробленість не змогли би призвести до виділення з єдиної давньоруської народності трьох хоча й споріднених, але окремих народностей»¹⁵⁹. Вчений також вказував (із ним погоджувалися історики В.Пашуто й О.Зимін), що ще «в Київській Русі були в наявності ті три різновиди східнослов'янської єдності (виділено – Н.Ю.), котрі в подальшому дали початок трьом східнослов'янським народностям: російській, українській і білоруській»¹⁶⁰. Зрозуміло, що вживання ними виділеного нами словосполучення, є не запереченням існування давньоруської народності і її єдності, а лише запереченням вищого ступеню цієї єдності (і стійкості).

Не зовсім ясно, з яких причин В.Мавродін удався до такого заострення, адже від початку висунення своєї концепції (1945 р.) він цілком розумно вказував і аргументував незавершеність процесів складання давньоруської народності¹⁶¹. Це ж саме стосується відповідних положень його статті 1950 р., що лягла в основу доповіді¹⁶². Тому в заключному слові на конференції він легко погодився переглянути питання «про ступінь єдності й спільності народності Київської Русі»¹⁶³.

Ураховуючи ту обставину, що дослідна тема ленінградського історика була однією із найважливіших серед комплексу тогочасних тем етногенетики, логічно було розраховувати на те, що вчений буде задіяний у подальших етногенетичних сесіях і нарадах. Однак цього не відбулося, оскільки В.Мавродін у 1951–1953 рр. був підданий гонінням – спочатку його усунули з посади завідуючого кафедрою історії СРСР, а потім узагалі звільнили з Ленінградського університету й водночас виключили з лав КПРС¹⁶⁴. Отже, В.Мавродін, хоча й був одним із фундаторів концепції давньоруської народності, але саме в ті роки, коли вона активно впроваджувалася до наукового вжитку у зв'язку із суголосністю деяким положенням сталінських творів у галузі мовознавства, він не мав жодного впливу на її запровадження (інакше думає Л.Залізник) і, тим більше, не міг бути «на коні» в цій ситуації (як «творчо» розвиває помилкові твердження Л.Залізняка філолог Г.Півторак¹⁶⁵).

У звіті Інституту історії за 1951 р. було зазначено, що дана конференція «показала необхідність спільної роботи істориків, археологів та етнографів для вирішення у світлі вказівок товариша Сталіна основних проблем історії російської народності й нації, а також нації і народностей СРСР»¹⁶⁶. А колега В.Сидорова мовознавець Б.Горнунг, що був присутній на конференції, через кілька днів на першому засіданні в Інституті етнографії в рамках підготовки до міждисциплінарної методологічної дискусії з питань етногенезу свідчив про повну необізнаність науковців стосовно того, що відбувається в інших галузях гуманітарних наук¹⁶⁷. Це стало ще одним підтвердженням необхідності координації зусиль вчених в галузі етногенетики задля того, щоб вирішити, зрештою, теоретичні проблеми.

Варто зазначити, що у часі теоретична конференція в Інституті історії збіглася з передостаннім днем роботи Всесоюзної етнографічної наради й за тиждень передувала першому засіданню з циклу підготовчих зібрань до об'єднаної академічної сесії з методології етногенетичних досліджень.

Названа сесія-нарада стала однією з найважливіших акцій під час останнього «сплеску» актуалізації етногенетичних досліджень, що з 1951 р. вже проходили під методологічним гаслом «у світлі сталінського вчення про мову й націю»¹⁶⁸, і відбулася 29 жовтня – 3 листопада 1951 р., хоча спочатку її планували на початок року. Очевидно, подібне зволікання пов'язане з тим, що вивчення проблематики, яка стосується складних процесів виникнення етнічних спільнот, у тому числі загальнотеоретичних питань, було й залишається досить складним завданням для науковців; завданням, що не вирішується швидко й «з наскоку»¹⁶⁹, навіть на вимогу владних структур. Як цілком правомірно зауважував академік Б.Ґреков із приводу можливості вирішення питань етногенезу слов'ян, це такі «питання, над якими світова наука працює впродовж століть»¹⁷⁰.

Таким чином, до політичних і науково-теоретичних передумов, які створили необхідне підґрунтя для нової хвилі актуалізації й активізації етногенетичних досліджень у СРСР на початку 1950-х рр., слід віднести проведення «вільної» лінгвістичної дискусії з приводу вчення академіка М.Марра й сталінські статті з питань мовознавства, що з'явилися під час її проведення. У контексті розв'язаної ідеологічної кампанії, пов'язаної з викоренням залишків «хибної» теорії М.Марра, статті Й.Сталіна з невблаганністю визначили характер методологічної перебудови етногенетики. Деякі положення з творів Й.Сталіна, зокрема, легітимізували вживання етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів етногенезу (втім, це вживання спостерігається вже з 1949 р., але тоді воно ще не отримало офіційної санкції). У застосуванні до східнослов'янського етногенезу це призвело до легітимації поняття «давньоруська народність».

Сталінський варіант «оздоровлення» мовознавства відкрив перед лінгвістами перспективу занять етногенічною проблематикою й, відповідно, до співробітництва їх із представниками інших гуманітарних наук у галузі етногенетики. Як результат, знову, подібно до ситуації 1930-х рр., на перший план висувалося питання координації й спільної комплексної роботи науковців різних дисциплін.

Окремо слід зазначити, що хоча в умовах нової ідеологічної кампанії з приводу «марксизму в мовознавстві» майже всі провідні етногенетики зазнали жорсткої критики, але далеко не до всіх із них були застосовані серйозні репресивні заходи й вони мали можливість брати участь у подальшій роботі в зазначеній галузі. Викорінення ж марризму з етногенетики позбавляло її теоретичні конструкції опорних методичних елементів, що їх потрібно було замінити на нові відповідно до сталінського вчення про мову й націю. У зв'язку із цим академічне керівництво вирішило провести широку дискусію серед науковців – істориків, етнологів, мовознавців тощо, із метою вирішення теоретичних проблем походження народів. Хід і особливості її підготовки, проведення, аналіз конкретного застосування сталінського вчення в розробках етногенетиків, очевидно, є перспективним полем для вивчення в подальших наукових студіях.

¹ Див.: Шепілов Д. Советский патриотизм // Правда. – 1947. – 11 августа. – С.2–3. (Докладно про цю статтю дивись у монографії брянського дослідника історії історичної науки сталінської доби О.Дубровського: *Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.)*. – Брянск, 2005. – С.501–503).

² Утім, у радянській науці сталінської доби поняття «етногенез» вживали у вузькому і широкому значенні. У першому випадку мався на увазі історичний процес зародження та формування етносу, починаючи від роду й закінчуючи постанням народності, а в другому – етногенез включав у себе і процеси націогенезу.

³ Термін похідний від поняття «етногенетика», інакше кажучи – наукова дисципліна, що вивчає процеси етногенезу.

⁴ Термін, який виводиться від поняття «етногенез». Утім, у документах і наукових працях доби, що досліджується, терміни «етногенічний» і «етногенетичний» іноді не розрізнялися і вживалися синонімічно.

⁵ Алпатов В.М. История одного мифа. Марр и марризм. – Москва, 1991. – С.168–190; Слѣзкин Ю. Н.Я.Марр и национальные корни советской этногенетики. – С.48–82; Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №.4. – С.112–140; №5. – С.162–190; Его же. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 году // Там же. – 2004. – №.5. – С.179–213; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – С.389–395; Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Укр. іст. журн (далі – УІЖ). – 2001. – №6. – С.72–77; Її ж. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – №4. – С.115–117; Её же. Легитимация понятия «древнерусская народность» // Проблемы славяноведения: Сб. статей и мат-лов. – Брянск, 2006. – Вып.8. – С.3–17.

⁶ Див.: Аксёнова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – №2. – С.86–104; Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – №3. – С.42–66; Юсова Н.М. Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – №4. – С.145–159; Її ж. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.195–238; Її ж. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006. – С.180–222.

⁷ Термін похідний від поняття «глотогонія», тобто – процеси виникнення і розвитку мов.

⁸ Див., напр.: Предисловие // Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании: Сб. ст. под ред. акад. В.В.Виноградова и Б.А.Серебренникова в 2-х ч. – Ч.1. – Москва, 1951. – С.3; Юсова Н.М. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М.Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.15. – К., 2006. – С.168–189.

⁹ Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн.6. – С.201.

¹⁰ Термін синонімічний терміну «етногенез», здебільшого вживався до середини 1940-х рр. по аналогії з терміном «глотогонія»

¹¹ Юсова Н.М. Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М.Марра). – С.177–179. Оцінку методології П.Третьякова як маррівської див.: Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №4 – С.128.

¹² Див.: Быковский С.Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры (далі – Сообщения ГАИМК). – 1932. – №3-4. – С.4–18.

¹³ Див.: Монгайт А.Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – №4. – С.82.

¹⁴ Аксёнова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.90.

¹⁵ Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. – С.54.

¹⁶ Марр Н.Я. Язык и мышление. – Москва; Ленинград, 1931. – С.4, 18.

¹⁷ Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.405.

¹⁸ Там само. – С.376.

¹⁹ Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.204–205.

²⁰ Там само. – С.205.

²¹ Див.: Юсова Н. Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О.Удальцова першої половини 1940-х рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К., 2006. – С.410–420.

²² *Її ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.314–323; *Її ж.* Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 12, у 2-х ч. – Ч.І. – К., 2005. – С.105–140.

²³ Див., напр.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.304–323; *Її ж.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.257–275.

²⁴ Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза // Советская этнография (далі – СЭ). – 1949. – №3. – С.12.

²⁵ Див., напр.: Рабинович М.Г. Институт этнографии Академии наук в годы Великой Отечественной войны // Ин-т этнографии. Краткие сообщения (далі – КСИЭ). – 1946. – Вып.1. – С.113; Толстов С.П. Проблема происхождения индоевропейцев // Там же. – 1946. – Вып.1. – С.3–13; Удальцов А.Д. К вопросу о происхождении индоевропейцев // Там же. – 1946. – Вып.1. – С.14–18; *Его же.* Происхождение славян // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1947. – №7. – С.95–100; *Его же.* Основные вопросы этногенеза славян // СЭ. – 1947. – №VI–VII. – С.3–13; Мавродин В.В. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации // СЭ. – 1947. – №4. – С.84–103; Третьяков П.Н. Анты и Русь // СЭ. – 1947. – №4. – С.71–83; *Его же.* Восточнославянские племена. – Москва; Ленинград, 1948. – 184 с.; Артамонов М.И. К вопросу об этногенезе в современной археологии // Краткие сообщения ИИМК. – 1949. – Вып.29. – С.3–16; Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. – С.12–36 тощо. Див., також: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції «давньоруської народності» // Український історичний збірник-2003. – Вип.6. – К., 2004. – С.403–411.

²⁶ Наприклад, жвавому обговоренню була піддана книга П.Третьякова «Восточнославянские племена» під час засідання вченої ради ПМК у травні 1948 р. (див.: Монгайт А. Обсуждение книги П.Н.Третьякова «Восточнославянские племена» // ВИ. – 1948. – №9. – С.137–141; Артамонов М. К вопросу о происхождении восточных славян // Там же. – С.97–108; див. також автореферат доповіді П.Кушнера, заслуханої під час засідання групи загальної етнографії Інституту етнографії АН СРСР 14 грудня 1948 р. (Кушнер (Кнышев) П.И. Национальное самосознание как этнический определитель // КСИЭ. – 1949. – VIII. – С.3–9)).

²⁷ Див., напр.: Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.222, 259–263, 271–273.

²⁸ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.392–402.

²⁹ Рубинштейн Н.Л. Путанная книга по истории Киевской Руси // ВИ. – 1946. – №8-9. – С.112.

³⁰ Там же.

³¹ Див., напр.: Греков Б. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. – Москва, 1946. – 60 с.; *Его же.* Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – Москва; Ленинград, 1946. – 960 с.; *Его же.* Киевская Русь. – Москва, 1949. – 510 с. тощо.

³² Див.: Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С.72.

³³ Там само. – С.72–73.

³⁴ Див.: Удальцов А.Д. Основные вопросы этногенеза славян. – С.3–13; *Его же.* Теоретические основы этногенетических исследований // СЭ. – 1947. – VI–VII. – С.301–303; Якубинский Л.П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. – 1947. – №1. – С.139–153.

³⁵ Кушнер (Кнышев) П.И. Учение Сталина о нации и национальной культуре // СЭ. – 1949. – №4. – С.4–5; *Его же.* Национальное самосознание как этнический определитель. – С. 4, 9.

- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Каммари М. Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации // ВИ. – 1949. – №12. – С.68–69.
- ³⁸ Там же. – С.69.
- ³⁹ Базилевич К.В. История СССР от древнейших времён до конца XVII в.: Курс лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП (б). – Москва, 1949. – С.102.
- ⁴⁰ Сталин И.В. Национальный вопрос и ленинизм // Сталин И.В. Сочинения: В 16 т. – Т.11: 1928 – март 1929. – Москва, 1949. – С.333–355.
- ⁴¹ Пор.: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – С.367.
- ⁴² Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Од.зб.165 (Тематичний план науково-дослідної роботи інституту за 1949 р.). – Арк.4.
- ⁴³ Кушнер (Кнышев) П.И. Учение Сталина о нации и национальной культуре // СЭ. – 1949. – №4. – С.3–19.
- ⁴⁴ Архив Российской академии наук (далі – АРАН). – Ф.457. – Оп.1. – Ед.хр.128. – Л.46–74; Каммари М. Создание и развитие И.В.Сталиным марксистской теории нации. – С.65–88.
- ⁴⁵ Удальцов А.Д. Происхождение славян в свете новейших исследований. – Москва, 1950. – 22 с.
- ⁴⁶ Там же. – С.6.
- ⁴⁷ Там же. – С.17.
- ⁴⁸ Звісно це слово О. Удальцов вживав російською мовою з двома буквами «с», тобто – «древнерусская», що зовні складало уявлення про те начебто йдеться про давню російську народність, а не про давню спільну народність майбутніх східнослов'янських народів, що постали з неї.
- ⁴⁹ Удальцов А.Д. Происхождение славян в свете новейших исследований. – С.18.
- ⁵⁰ Журнал, де публікувалася стаття В.Мавродіна, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на шпальтах газети «Правда» лише розпочалася. Див.: Аллатов В.М. История одного мифа. – С.161; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.389.
- ⁵¹ Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – №4. – С.55–70.
- ⁵² Мавродин В.В. К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации. – С.84–103; Его же. Формирование русской нации: Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля 1947 г. в Ленинграде. – Ленинград, 1947. – 40 с.; Его же. Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. [Сборник докладов]. – Ленинград, 1948. – С.80–104 та ін.
- ⁵³ Див., напр.: Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №4 – С.112–140; №5. – С.162–190; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.389–394.
- ⁵⁴ Існує безліч видань і перевидань багатьма мовами. Див., напр.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – Москва, 1950. – 48 с.
- ⁵⁵ Илизаров Б.С. Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №5 – С.163.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. – С.77–78; Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні. – С.404.
- ⁵⁸ Існує багато видань Й.Сталіна, де вміщена дана стаття. Див., напр.: Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. – Москва, 1937. – С.3–45.
- ⁵⁹ Там же. – С.11.
- ⁶⁰ Там же. – С.9.
- ⁶¹ Там же. – С.4–10. Див. з приводу розуміння терміну «народність» в енциклопедіях і словниках: Юсова Н.М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». – С.102–103.

⁶² *Сталин И.В.* Национальный вопрос и ленинизм. – С.336.

⁶³ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед.хр.1. – Л.1–11. Пор.: *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.І: №6. – С.252–265.

⁶⁴ *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – 432 с.

⁶⁵ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.10, 22.

⁶⁶ Там же. – С.10.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Пор.: *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства. – С.401.

⁶⁹ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.10.

⁷⁰ Там же. – С.37–38.

⁷¹ *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа. – С.62–63.

Аналіз положень В.Мавродіна щодо вказаних питань періоду 1945 р. див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – Вип.І. – К., 2006. – С.259–260.

⁷² Й. Сталін, як і інші, вживав це слово російською мовою з двома буквами «с».

⁷³ *Илизаров Б.С.* Почётный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра: К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №5 – С.187.

⁷⁴ *Юсова Н.М.* Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». – С.116–117.

⁷⁵ *Гуслистый К.Г.* Значення праць Й.В.Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки // Наукові записки ІУ. – Т.4. – К., 1952. – С.8.

⁷⁶ Див.: Стаття товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – 1950. – Т.VII. – №4. – С.322–359.

⁷⁷ Там же. – С.322.

⁷⁸ Там же. – С.327–328.

⁷⁹ Слід зазначити, що поняття «етногенез» викликає скепсис у багатьох дослідників, оскільки точний зміст слова «генезис» (чи «гене́за») не дуже ясний. Більше того, наприклад, відомий український діаспорний історик й історіограф, а в останній час дослідник еволюції сучасних уявлень про етнічні спільноти Л.Білас (див.: *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці. Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів, 2002. (Серія «Історики України». – С. 14)), зокрема, вважає, що слово «гене́за» ідеально надається для ідеологізування, як про це докладно йдеться в одному з останніх його листів до академіка Я.Ісаєвича.

[N.В. Висловлюємо щирі вдячність Ярославу Дмитровичу за надану можливість ознайомитися з цим листом і використати дане міркування Л. Біласа].

⁸⁰ Стаття товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.327, 329.

⁸¹ Там же. – С.329.

⁸² Там же. – С.330.

⁸³ Там же. – С.332.

⁸⁴ Там же. – С.332–334.

⁸⁵ Там же. – С.334.

⁸⁶ Там же. – С.334–335.

⁸⁷ Там же. – С.336–337.

⁸⁸ Там же. – С.340.

⁸⁹ Там же. – С.341.

⁹⁰ Там же. – С.342.

⁹¹ Там же. – С.343.

⁹² Там же. – С.349.

⁹³ Там же. – С.350.

⁹⁴ *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. 2-е изд., доп. – М., 2006. – С. 81-82.

⁹⁵ Стаття товарища Сталіна по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.352.

- ⁹⁶ Там же. – С.354–356; *Жданко Т.А.* Работа Института этнографии Академии наук СССР в 1950 г. // СЭ. – 1951. – №2. – С.214. Перероблену стенограму доповіді С.Толстова у вигляді статті було опубліковано пізніше, однак у ній практично нічого не згадувалося про питання етногенезу (див.: *Толстов С.П.* Значение работ И.В.Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии // СЭ. – 1950. – №4. – С.3–23).
- ⁹⁷ Статті товарища Сталина по вопросам языкознания и задачи в области исторических и философских наук. – С.354. Про ці деталі своєї промови 27 липня 1950 р. С.Толстов також згадує в іншій доповіді, що була виголошена в червні 1951 р. Див.: *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР // СЭ. – 1951. – №3. – С.7.
- ⁹⁸ Там же.
- ⁹⁹ Там же. – С.355.
- ¹⁰⁰ Подібне припущення можна зробити з огляду на контекст висловлювань С.Толстова під час доповіді 23 червня 1951 р. (див.: *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.9).
- ¹⁰¹ *Жданко Т.А.* Работа Института этнографии Академии наук СССР в 1950 г. – С.214.
- ¹⁰² *Слэзкин Ю. Н.Я.* Марр и национальные корни советской этногенетики. – С.70.
- ¹⁰³ Там же.
- ¹⁰⁴ Див.: О мероприятиях в связи с реализацией постановления Президиума о состоянии центральных органов языкознания Академии наук СССР // Вестник АН СССР. – 1950. – №8. – С.90.
- ¹⁰⁵ АРАН. – Ф.1909. – Оп.1. – Ед.хр.135. – Л.91–97.
- ¹⁰⁶ Там же. – Л.94.
- ¹⁰⁷ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина // ВИ. – 1950. – №10. – С.3–18.
- ¹⁰⁸ Там же. – С.5.
- ¹⁰⁹ Там же. – С.18.
- ¹¹⁰ Там же. – С.6.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² *Удальцов А.Д.* Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып.1: №6. – С.258.
- ¹¹³ Там же. – С.259.
- ¹¹⁴ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.11.
- ¹¹⁵ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.24–25.
- ¹¹⁶ Там же. – С.22.
- ¹¹⁷ *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.11.
- ¹¹⁸ *Сталин И.* Марксизм и вопросы языкознания. – С.28.
- ¹¹⁹ Такі формулювання пролунали, наприклад, під час звіту ВІФ АН СРСР за 1951 р. стосовно роботи ПМК (АРАН. – Ф.457. – Оп.1 (1945–1957 рр.). – Ед.хр.180. – Л.65).
- ¹²⁰ Див., напр.: *Третьяков П.* Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И.В.Сталина. – С.3–18; *Толстов С.П.* Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.8; *Греков Б.Д.* За осуществление задач, поставленных И.В.Сталиным в его работе «Марксизм и вопросы языкознания». – С.317.
- ¹²¹ Загальноприйнятим було вказувати як на ваду на «недостатню глибину критики й самокритики», як це було зроблено академіком Б.Грековим під час річного звіту за 1951 р. ВІФ АН СРСР (АРАН. – Ф.457. – Оп.1 (1945–1957 рр.). – Ед.хр.180. – Л.16).
- ¹²² *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма. – С. 82.
- ¹²³ Научный архив Института истории материальной культуры РАН (Санкт-Петербург). – Ф.312. – Оп.1 (1950 г.). – Ед.хр.318.
- ¹²⁴ Там же. – Л.45.
- ¹²⁵ Див.: *Удальцов А.Д.* Происхождение славян в свете новейших исследований. – 22 с.
- ¹²⁶ НА ИИМК РАН (Санкт-Петербург). – Ф.312. – Оп.1 (1950 г.). – Ед.хр.318. – Л.46.
- ¹²⁷ Там же. – Л.47. Слід зазначити, що листопадова доповідь А.Окладникова згодом була визнана хибною. Це сталося вже наприкінці року під час відкритого засідання вче-

ної ради ПМК (28–30 грудня 1950 р.), яке було присвячене обговоренню завдань археологічної науки «у світлі творів товариша Сталіна» (див.: Греков Б.Д. За осуществление задач, поставленных И.В.Сталиным в его работе «Марксизм и вопросы языкознания» // Известия АН СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. VIII. – №4. – С.319).

¹²⁸ Цікаво, що П.Третяков написав власноруч в автобіографії для особової справи: «восени 1946 р. я був залучений на роботу в Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) як консультант з археології, етнографії й історії, у результаті чого відбувся мій переїзд з Ленінграду до Москви. Одночасно із цим я був звільнений від адміністративної роботи в ПМК, продовжуючи працювати там як старший науковий співробітник» (Научно-отраслевой архив Института археологии РАН. – Ф.Р-6. – Д.31. – Л.2).

¹²⁹ Ілюстрацією даного судження може послужити безпорадність компартійних функціонерів у вирішенні питання (декларованого ними як політично дуже важливого) про походження української народності. Так, наприклад, у цьому питанні «підставився» один із головних ідеологічних працівників УРСР того часу, секретар ЦК КП(б)У К.Литвин (див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат-лів: У 2 ч. – К., 1996. – Ч.І: 1936–1944 рр. – С.24). Названого секретаря на нараді академічних істориків і літераторів із представниками партапарату, яка відбулася в кінці квітня – на початку травня 1947 р. у ЦК КП(б)У, покритикував старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР К.Гуслистый, який якраз і займався проблемою походження української народності (див.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29–30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму. – Ч.ІІ: 1944–1956 рр. – С.58–59; для пор. див. також: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950-е гг.). – С.108).

¹³⁰ Див.: Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950-е гг.). С.119–136.

¹³¹ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. // СЭ. – 1951. – №2. – С.222.

¹³² Там же. – С.226.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Див.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.28.

¹³⁷ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. – С.227. Див. також: Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.7.

¹³⁸ Жданко Т.А. Этнографическое совещание 1951 г. – С.227–228; Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.9–10.

¹³⁹ Резолюция этнографического совещания при Институте этнографии АН СССР с участием представителей союзных и автономных республик, состоявшегося в Москве с 23 января по 3 февраля 1951 года // СЭ. – 1951. – №2. – С.231.

¹⁴⁰ Там же. – С.232.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Там же. – С.234.

¹⁴³ Толстов С.П. Итоги перестройки Института этнографии АН СССР. – С.10.

¹⁴⁴ Л.В. В институте истории АН СССР // ВИ. – 1951. – №5. – С.137–139; НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2. Див. також: Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74–77.

¹⁴⁵ Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа. – С.55–70.

¹⁴⁶ НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2.

¹⁴⁷ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.137.

¹⁴⁸ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – С.392.

¹⁴⁹ Див.: Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.25.

¹⁵⁰ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.137.

¹⁵¹ Там же.

¹⁵² Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. – С.10.

¹⁵³ Там же. – С.9.

¹⁵⁴ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.138.

- ¹⁵⁵ Див., напр.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // *Пам'ять століть.* – 1998. – №6. – С.8.
- ¹⁵⁶ АРАН. – Ф.142. – Ед.хр.363. – Л.12.
- ¹⁵⁷ Див.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С.8.
- ¹⁵⁸ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.138.
- ¹⁵⁹ Там же.
- ¹⁶⁰ Там же.
- ¹⁶¹ Див, напр.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в працях В.Мавродіна: від виникнення ідеї до розгорнутої постановки проблеми. – С.259–260.
- ¹⁶² Див.: *Ї ж.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці – С.74.
- ¹⁶³ Л.В. В институте истории АН СССР. – С.139.
- ¹⁶⁴ *Дворниченко А.Ю.* Владимир Владимирович Мавродин. Страницы жизни и творчества. – Санкт-Петербург, 2001. – С.25–29; *Пугачёв В.В., Динес В.А.* Историки, избравшие путь Галилея: Статьи, очерки. – Саратов, 1995. – С.174–175.
- ¹⁶⁵ Див., напр.: *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С.6–7; *Півторак Г.П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колицки». – К., 2001. – С.58.
- ¹⁶⁶ НА ИРИ РАН. – Ф.1 «А». – Оп.1. – Ед.хр.592. – Л.2.
- ¹⁶⁷ АРАН. – Ф.142. – Оп.1. – Ед.хр.363. – Л.6.
- ¹⁶⁸ Див., напр.: АРАН. – Ф.457. – Оп.1. – Ед.хр.180. – Л.19.
- ¹⁶⁹ Див. у зв'язку з цим відповідне місце з виступу археолога П.Третякова на одному із засідань об'єднаної наради академічних інститутів з методології етногенетичних досліджень 1951 р. (АРАН. – Ф.679. – Оп.1. – Ед.хр.145. – Л.70–71).
- ¹⁷⁰ Див.: *Аксёнова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.100.

The article describes Soviet research in ethnogenetics, at the beginning of the 1950s that was elaborated from Stalin's writings on linguistics. Stalin intervened in the discussion on the linguistic theory of academician N.Marr. Stalin's works legitimated in Soviet ethnogenetics the thesis on the appearance during the age of slave-holding and feudalism of an intermediary phase of national formation, referred to as narodnosti.

П.М.Бондарчук*

**РЕЛІГІЙНА ПОВЕДІНКА ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ Й ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН
(СЕРЕДИНА 1940-х – SEREDINA 1980-х рр.)**

У даній статті висвітлюється релігійна поведінка православних віруючих в Україні в період 1940–1980-х рр. У вітчизняній історичній науці ця проблема вперше є предметом спеціального дослідження. Автор розглядає питання відвідування храмів, обрядову активність і позакультову релігійну поведінку – боротьбу проти закриття церков і т. д.). Окрема увага приділяється відходу віруючих у своїй релігійній поведінці від православного віровчення.

В 1990-і рр. увагу науковців привернули проблеми соціальної та духовної історії, які раніше рідко були об'єктом вивчення. Одним із таких важливих питань минулого України є проблема релігійності населення. Вона має ряд складових, які виділяють різні дослідники. Їхні думки сходяться у тому, що найважливішими компонентами останньої є релігійна свідомість і поведінка. Їх

* *Бондарчук Петро Миколайович* – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.